

عکس از: علی اکبر کهریانی

پروفیسور سیدحسین امین

۱- مدخل

در بعضی شهرها در گوشه و کنار کشور پهناور ایران محله‌ها، مسجدها و آبادی‌هایی وجود دارند که چون در کنار مناره یا گلدسته قرار گرفته‌اند، به پامنار نامبردار شده‌اند. وجیزه‌ی حاضر به بررسی این چنین اماکنی می‌پردازد.

عنوان پامنار، برگرفته از ویژگی‌های معماری دیوانی ایران قبل از اسلام و سپس معماری مذهبی عصر اسلامی و بویژه ساختمان مناره‌ها و مأذنه‌های مساجد است. این نامگذاری مانند آسباه آن‌هم‌چون مشهد، تربت، زیارت، زیارتگاه، قدمگاه، امامزاده، معصوم‌زاده، آستانه، شهید، پیر و شیخ که در گوشه و کنار ایران و کشورهای مجاور موجود است، در عصر اسلامی رایج شده است. وجه تسمیه‌ی این پامنارها - برخلاف بسیاری از محله‌ها و آبادی‌ها که وجه تسمیه‌ی آن‌ها منشأ طبیعی (مثل پستی و بلندی سطح زمین یا آب و هوا) دارد - از عامل انسانی (معماری ایرانی / اسلامی) - یعنی وجود مناره یا مأذنه یا میل یا برج نشأت گرفته است.

۲- وجه تسمیه‌ی منار

منار، اسم مکان از ماده‌ی نار یا نور، Place of Fire به معنای محل نور یا نار یعنی آتشگاه و جای روشنایی است^۱ و به جایی اطلاق می‌شود که به صورت ستونی بلند و ساختمانی برج مانند ساخته شده باشد. از عصر هخامنشیان به بعد، از این مناره‌ها به منظور فرستادن پیام و نیز راهنمایی پیک‌ها و چاپارها و دیگر مسافران در کنار راه‌ها در خشکی یا برای کشتی‌ها در بندرها استفاده می‌شده است و آن از طریق افروختن آتش بر روی این مناره‌ها بوده است، چنان‌که از دیرباز، بر روی برج‌های دیدبانی در بندرهای دریایی چراغ افروخته‌اند.^۲ و به همین دلیل در زبان‌های لاتین به این مناره‌ها تا همین امروز Light House می‌گویند. چنان‌که مناره‌ی اسکندریه (یعنی فانوس دریایی اسکندریه‌ی مصر) که به دست یکی از بطالسه در ۲۷۹م ساخته شد، یکی از عجایب سبعة‌ی دنیای قدیم بوده است.

پس از ظهور اسلام، در کشورهای مسلمان، از این مناره‌های قدیم برای گفتن اذان استفاده شده و به علاوه مناره‌های جدیدی نیز نوعاً برای کمک به توازن ساختمان مساجد و معابد بزرگ از آجر یا سنگ ساخته شده است که این دست از مناره‌های عصر اسلامی به عنوان مأذنه یا گلدسته معروف شده است. به همین دلیل، مناره به عنوان محل مرتفع ضرب‌المثل شده است چنان‌که سعدی در دیباجة‌ی **گلستان** گوید که: «چراغ، پیش آفتاب پرتوی ندارد و مناره‌ی بلند در دامن کوه الوند، پست نماید».^۳

گفتنی است که هرچند واژه‌ی «منار» لفظی عربی است، ولی ریشه‌ی تمدنی آن ربطی به اعراب ندارد و دلیل این واقعیت آن است که در

سرزمین عربستان تا قبل از فتوحات اسلامی مناره‌ی وجود نداشت. برعکس، مناره‌ها از عصر هخامنشیان که واضع پیشرفته‌ترین نظام پستی و چاپار در دنیای باستان بودند، در ایران درست شد. چنان‌که بنا به نوشته‌ی هرودوت یونانی، پیک‌های شاهنشاهی هخامنشی، اخبار و فرمان‌های دولتی را با سرعت بسیار از مرکز سلطنت به گوشه و کنار امپراتوری هخامنشی می‌رساندند و نه برف و نه باران، نه گرما و نه تاریکی شب، چاپارهای بادپیمای ایرانی را از سفر مانع نمی‌شد.

۳- علت غایی بنای مناره‌ها

در ایران از عصر هخامنشیان به بعد، میل‌ها یا مناره‌هایی ساخته شد که اسب‌های چاپار در پای آن‌ها نگاه‌داری می‌شد و چون چاپار از پای یک میل به پای میل دیگر می‌رسید با افروختن آتش، خبر رسیدن او را به منازل سابق و لاحق می‌دادند. نمونه‌های برجای مانده‌ی این میل‌ها یکی «میل اژدها» واقع در نورآباد ممسنی متعلق به عصر اشکانی و دیگری «منار فیروزآباد فارس» متعلق به عصر ساسانی است. در آن عهد، مناره‌ها در حقیقت علائم راهنمایی برای چاپار دولتی بودند و از آتش‌افروزی بر بام این ستون‌های مرتفع نه تنها به منظور راهنمایی چاپار بلکه هم‌چنین به منظور دادن و فرستادن پیام‌های مهم استفاده می‌شد. چنان‌که حتی قبل از هخامنشیان بنا بر مندرجات کتاب یادگار **زیربان** در عصر ظهور زرتشت در دوره‌ی سلطنت گشتاسب، فرمان احضار نیروهای نظامی با افروختن آتش در قله‌های مرتفع به اطلاع مردم رسیده بود.

میل، منار و مناره برای راهنمایی و نشانه Signpost مورد استفاده بود، و نظر به این‌که راه‌های ایران از مناطق کویری، کوهستانی و جنگلی عبور می‌نمود، حرکت شن‌های روان در کویر و برف و باران و توفان در جنگل و مناطق کوهستانی جاده‌ها را از دید دور می‌داشته، به خصوص در کویر به خاطر شن‌های روان جاده‌ها محو می‌شده، لذا وجود نشانه و علامت در کنار راه‌ها و در جوانب شهرها ضرورت پیدا می‌کرد و هیچ یک از نشانه‌ها بهتر از منار نبود. یکی از این مناره‌ها، منار زین‌الدین کاشان است که حدوداً در کنار یکی از دروازه‌های کاشان به نام دروازه‌ی اصفهان قرار گرفته است. منار مسجد تاری‌خانه در دامغان متعلق به عصر سلجوقی و منار خسروگرد در سبزوار (ساخته‌ی ۵۰۵ هـ.ق.) نیز در دشت و در حاشیه‌ی کویر و در مسیر شاهراه‌ها واقع شده‌اند که احداث برج‌های راهنما ضرورت داشته است.

بعد از ظهور اسلام با شکل یافتن مساجد، گلدسته‌ها و مأذنه‌ها به دلیل نوع بنا و هم‌چنین لزوم گفتن اذان از محلی مرتفع از ساختمان برج‌ها، میل‌ها و مناره‌های راهنما نشأت گرفته و احداث شده است و گلدسته‌ها می‌توانسته به عنوان برج‌های راهنما هم مورد استفاده قرار

۵- اماکن معروف به پامناز در ایران

معروفترین محله‌هایی که در ایران به پامناز، نامبردارند، عبارتند از:

۱-۵- پامناز تهران

در گذشته، محله‌ی پامناز یکی از گذرهای محله‌ی «عود لاجان» بوده است که به صورت بازارچه‌ی (به طول ۱۴۰۰ متر)، «دروازه شمیران» را به شبکه‌ی «بازار» متصل می‌ساخته است. وجه تسمیه‌ی گذر پامناز، وجود «منار» (مأذنه‌ی) مسجد عودلاجان معروف به مسجد و مدرسه‌ی میرزا صالح (یا آبهرام: آغا بهرام) از آثار قرن سیزدهم هجری است که به شماره‌ی ۴۱۰ در فهرست «بناهای تاریخی ایران» به ثبت رسیده است.^۶ پس از توسعه‌ی معابر، بازارچه‌ی پامناز که خود مجموعه‌ی شامل کاروان‌سرا، تیم، تیمچه، تکیه، حمام، آب‌انبار، مسجد و مدرسه بود، به خیابان پامناز تبدیل شد و بعضی از بناهای قدیمی در این تبدیل و توسعه از میان رفت. اما «منار» مسجد و مدرسه‌ی میرزا صالح، در بر غربی خیابان پامناز برجای ماند.^۷ اکنون مسجد پامناز تهران به مساحت تقریبی ۴۳۰ (چهارصد و سی) متر مربع، واقع در خیابان پامناز در بخش ۱۲ تهران است. مدرسه‌ی میرزا صالح، پس از اتمام طرح توسعه، به «مدرسه‌ی انصاریه» تغییر نام یافت و عاقبت پس از تغییراتی در سال ۱۳۷۲ش از طرف منطقه‌ی ۱۲ آموزش و پرورش تهران به «مدرسه‌ی ولایت فقیه» تبدیل شد. در گذشته، درگذر پامناز، باغ‌هایی نیز وجود داشته است که یکی از آن‌ها در عصر قاجار به توسط سفارت روسیه‌ی تزاری خریداری شده است و بعدها که سفارت مذکور، به جای دیگری منتقل شده، این باغ که اکنون در ضلع غربی خیابان پامناز واقع است، به مرکز بازرگانی سفارت روسیه اختصاص یافته است.^۸

۲-۵- پامناز دامغان

مدرسه‌ی پامناز دامغان در محله‌ی دباغان در سمت شمال بازار دامغان، زیر گنبد بزرگ خشتی معروف به قیصریه روبه‌روی مسجد جامع و نزدیک گنبد پیر علمدار واقع است.^۹ مدرسه‌ی پامناز در ۱۱۱۸ ه.ق. در زمان سلطنت شاه سلطان حسین صفوی به همت حاج فتح‌علی بیگ قاجار (فرزند ولی خان بیگ استرآبادی) به همراه آب‌انباری بنا شد و به‌همین دلیل به «مدرسه‌ی حاج فتح‌علی» نیز معروف است.^{۱۰} در وقف‌نامه‌ی این مدرسه، موقوفاتی برای آن برقرار گردیده است.^{۱۱} این مدرسه، در سال‌های ۱۳۱۴-۱۳۱۷ خورشیدی به‌همت محمد تحصیل‌دوست، رییس فرهنگ دامغان، با انجام مختصر اصلاحات و تغییراتی، به‌عنوان دبستان پهلوی و دبیرستان فردوسی مورد استفاده قرار گرفت. ولی پس از شهریور ۱۳۲۰ به‌صورت اول برگشت و در اختیار طلاب علوم دینی گذاشته شد.^{۱۲}

۳-۵- پامناز رامشه

محله‌ی پامناز رامشه واقع در دهستان رامشه در بخش رامشه در استان اصفهان، متعلق به عصر صفوی (اواخر قرن دهم) است. در محله‌ی پامناز رامشه، مسجد کوچکی وجود دارد که مساحت کنونی آن نزدیک یکصد متر مربع است و دارای یک مناره به ارتفاع دوازده متر و یک محراب قدیمی است.^{۱۳}

گیرد. نخستین مناره در تاریخ اسلام، به دستور زید بن ابیه (حاکم عراق) در مسجد بصره ساخته شد و به فاصله‌ی کوتاهی به‌دستور معاویه در شام به تقلید از مناره‌ی صخره‌ی مقدس: Dome of the Rock در اورشلیم و مناره‌های صوامع عیسوی، برای مسلمانان نیز در کنار مساجد مناره ساختند. سومین مناره مهم عصر اسلامی را ابودلف قاسم بن عیسی عجلی در خلافت معتصم عباسی در سامرا ساخت و چهارمین مناره در خلافت متوکل عباسی در ۲۴۰ ه. در همان شهر بنا شد که هم مأذنه و هم محل افراشتن پرچم خلافت بود.

در شامات، به صومعه، منار اطلاق می‌شده است و بنا بر این در متون مربوط به شام، منار اغلب به معنای زاویه یا صومعه یعنی محل انزوا و ریاضت مرتاضان به‌کار برده می‌شود. چنان‌که غزالی در **المفخذ من الضلال** می‌گوید که پس از فرار از مدرسه و ترک کرسی تدریس، از بغداد به دمشق رفت و در آن‌جا در «منار» مسجد جامع اموی به ریاضت پرداخت. این نکته از این رهگذر قابل تأیید است که ولید خلیفه‌ی اموی که مزار یحیی John the Babtist را به مسجد جامع دمشق تبدیل کرد، مناره‌ها و صومعه‌های این معبد عیسوی را به‌حال خود باقی گذاشت.^۴ در قرون اولیه‌ی اسلام در هر شهر فقط یک مسجد برای اقامه‌ی نماز جمعه تأسیس شد. اما بعدها، در شهرهای بزرگ در هر محله مسجدی تأسیس گردید و در کنار هر یک از آن‌ها نیز مناره‌ای بنیاد نهاده شد. لذا در قرن هشتم هجری در ایران به‌دلی مناره فراوان شد که عبید زاکانی طنزپرداز معروف در **رساله‌ی صد پند** می‌گوید:

«در کوچیه‌ی که مناره باشد، وثاق مگیرید تا از درد سر مؤذنان بدآواز، ایمن باشید».^۵

مناره‌های تاریخی در مساجد فراوان است و یکی از آن‌ها در کاشان مناره‌ی مسجد جامع است که سومین منار معتبر دوره سلجوقیان است.

۴- ساخت و ساز منار

مناره‌ها بیش‌تر با آجر و ملات گچ و خاک ساخته شده و از تزیینات آجری برخوردار می‌باشند. در برخی از مناره‌ها با استفاده از آجر جمله‌ی تکرار شده مانند مناره‌ی مسجد جامع نوش‌آباد که با آجر «عندالله‌العلیم» روی بدنه‌ی مناره نقش بسته است و در نوع خود بسیار ارزشمند است.

هر مناره، نوعاً از سه قسمت (پایه، ساقه، رأس) تشکیل شده است: قسمت اول، پایه و یا خاک‌انداز به‌صورت چند ضلعی و یا استوانه‌ی، قطورتر از بدنه‌ی مناره است.

قسمت دوم، ساقه‌ی مناره، بخش اصلی مناره است که نوعاً به‌وسیله‌ی پلکان حلزونی از درون مناره به بالا راه دارد. در بدنه‌ی پلکان سوراخ‌هایی است که نفوذ روشنایی به داخل راه‌پله‌ها را ممکن می‌سازد. معمولاً پله‌ها با بدنه‌ی آن به‌صورت هشت‌گوش و با هم ساخته شده است. قسمت سوم، رأس مناره که در حقیقت بام و سرپوش مناره یا بالاترین قسمت آن است که در عصر اسلامی از آن برای دادن بانگ نماز (اذان) استفاده می‌شده است.

نمونه‌های مناره‌ها یکی منار خسروگرد در سبزوار مربوط به قرن پنجم (ارتفاع در حال حاضر بیش از ۲۰ متر) و دیگری منار زین‌الدین در کاشان حدوداً مربوط به قرون هشتم و هفتم هجری (ارتفاع در حال حاضر حدود ۴۷ متر) است.

۵-۶- پامنار زواره

محلّه‌ی پامنار زواره در ۱۵ کیلومتری شمال شرقی اردستان است که اکنون بخشی از شهرستان اردستان در استان اصفهان می‌باشد. مسجد واقع در این محلّه، به‌قولی به سال ۳۸۰ هـ. به‌دست عبدالله محمد بن کمال‌الدین ابراهیم^{۱۴} و به‌قولی دیگر به سال ۱۵۴۶۱ بنا شده است و به‌علت مناره‌ی بلندی (به ارتفاع ۲۳ متر) که این مسجد دارد به پامنار معروف است. مساحت کل آن ۵۰۰ (پانصد) متر و مساحت شبستان آن قریب ۲۰۰ (دویست) متر است. این مسجد گنبد ندارد، ولی دارای منبر است که در ۱۲۷۵ هـ. ساخته شده است. مسجد پامنار زواره که در حال حاضر در کوچه‌ی پامنار زواره - در محلّه‌ی بن‌کویه نرسیده به حسینیه بن‌کویه - واقع است،^{۱۶} در گذشته هفت ایوان یا هفت محراب داشته که همه دارای کتیبه‌های تاریخی و قرآنی به خط ثلث و کوفی‌ست. این بنا به شماره‌ی ۱۰۸ در فهرست «بناهای تاریخی ایران» به ثبت رسیده است.^{۱۷}

۵-۵- پامنار سبزواری

محلّه‌ی پامنار در مرکز شهر سبزواری در کنار مسجدی به‌همین نام در خیابان بیهق سبزواری، واقع است. به‌قول مشهور، این مسجد به سال ۲۶۶ هـ. در زمان خلافت المعتمد بالله عباسی و به‌هنگام امارت امیر احمد بن عبدالله خجستانی در خراسان بنا شده است.^{۱۸} و گویا همین مسجد آدینه بیهق بوده است که در ۳۱۷ هـ. ق به‌وسیله‌ی امیر ابوالفضل زیاری بازسازی شده^{۱۹} و بعدها پادشاه بلغار به سال ۴۱۵ هـ. ق برای هزینه‌های آن اموالی از بلغار به بیهق فرستاده است.^{۲۰}

بنابراین گفته‌اند که این مسجد، تا زمان تاسیس مسجد جامع سبزواری به سال ۶۳۲ هـ. ق مسجد جامع شهر ماند. اما با توجه به این‌که به‌قول ابوالحسن بیهقی در تاریخ بیهق، مسجد آدینه بیهق را در عصر معتمد عباسی (هم‌زمان با تاسیس مسجد جامع قم) در قرن سوم، از چوب ساخته‌اند و با عنایت به این‌که ساختمان مسجد پامنار در حال حاضر، با طاق‌های ضربی ساخته شده و چوب در آن مصرف نشده است، دلیلی بر این‌که منظور از مسجد آدینه‌ی مذکور در تاریخ بیهق همین مسجد پامنار باشد، وجود ندارد. تنها تفسیر برای حمل بر صحت این قول دایر بر این‌که مسجد پامنار تا قبل از سرداران مسجد آدینه‌ی سبزواری بوده است، این است که بگوییم مسجد قدیمی که از تیره‌ی چوب ساخته شده بود، باید به کلی ویران شده باشد؛ چنان‌که منار آن نیز که به سال ۴۲۰ به‌وسیله‌ی خواجه ابونعیم احمد بن علی ساخته شده، ۲۴ سال بعد در اثر زلزله‌ی عظیمی که در بیهق و قومس آمد، ویران شد. لذا باید بعدها ساختمان فعلی را به‌جای آن بنا کرده باشند.

مساحت فعلی مسجد پامنار در حدود ۹۳۴ متر مربع است. این مسجد مناره‌یی به ارتفاع ۱۵ (پانزده) متر دارد^{۲۲} که هم‌چون منار جنبان اصفهان، جنبان است^{۲۳} و بر فراز آن نیز کتیبه‌یی به خط کوفی وجود دارد. در سال‌های اخیر به‌همت سیدیحیی نظام‌زاده فرزند نظام‌العلمای سبزواری، تعمیراتی در مسجد پامنار صورت گرفته و قرائت‌خانه و کتاب‌خانه‌یی نیز در آن احداث شده است.^{۲۵}

۵-۶- پامنار سمنان

مسجد پامنار سمنان واقع در خیابان صاحب‌الزمان در بخش

«مهدی‌شهر» سمنان، متعلق به اواخر قرن سیزدهم هجری‌ست. کل مساحت مسجد ۷۰۰ (هفتصد) مترمربع و مساحت شبستان قریب ۳۲۰ (سیصد و بیست) مترمربع است. مسجد مذکور مناره‌یی به ارتفاع ۱۵ (پانزده) متر دارد.^{۲۷}

۵-۷- پامنار کاشان

محلّه‌ی پامنار کاشان از محلّه‌های قدیمی کاشان است که در عصر نادرشاه افشار - هم‌چون محلّه‌های بیدگل و هاورن - یهودی‌نشین بوده است.^{۲۸} مسجد پامنار کاشان واقع در خیابان ملا حبیب‌الله شریف کاشانی در شهر کاشان، به مساحت ۴۳۰ (چهارصد و سی) متر مربع، اکنون مناره‌یی ندارد. نام محلی آن «در بند پامنار» است.^{۲۹}

۵-۸- پامنار کرمان

مسجد پامنار کرمان، واقع در خیابان شریعتی در محلّه‌ی «شهر» کرمان، از بناهای قرن هشتم هجری است و بنا بر کتیبه‌یی که بر دیوار مسجد منقور است، به سال ۷۹۳ هـ. ق. به امر سلطان عمادالدین از سلاطین آل مظفر (برادر شاه شجاع ممدوح حافظ) ساخته شده بود^{۳۰} و به‌شماره‌ی ۲۱۰ در فهرست «بناهای تاریخی ایران» به ثبت رسیده است.^{۳۱} مناره‌ی این مسجد با تزیین مختصر کاشی معرق تعمیر شده و شبستان آن بر روی پایه‌های آجری حجیمی قرار دارد.^{۳۲}

۵-۹- پامنار قم

اولین منار قم واقع در مسجد ابوالصدیم حسین اشعری‌ست که در ۲۹۱ مناره‌یی به ارتفاع ۲۵ متر و قطر ۳/۵ متر در حکومت یحیی بن اسحق اشعری در کنار آن ساخته شده بود و به‌همین دلیل شهره شده است.^{۳۳}

مسجد پامنار قم که اکنون به مسجد جواد مشهور است، در خیابان آذر (محلّه‌ی پامنار سابق) واقع است و جمعاً ۲۵۰ (دویست و پنجاه) متر مربع مساحت دارد. این مسجد در ۱۳۵۱ ش به همت حاج علی دنکو بگرگانی تجدید بنا شده است.^{۳۴} ■

پی‌نوشت‌ها

- ۱- دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه. ۲- معین، محمد، فرهنگ معین، ج ۴، ص ۳۴۷۰.
- ۳- سعدی، گلستان، چاپ نورالله ایزدپرست، تهران، دانش، ۱۳۷۶، ص ۱۴.
- ۴- EI2.VI.363. ۵- زاکانی، عبید، رساله‌ی صدپند. ۶- ورجاوند، پرویز، «پامنار»، دایرة‌المعارف تشیع، ج ۳، ص ۶۰۷ و مشکوتی، نصرت‌الله، همان‌جا، ص ۲۰۵.
- ۷- ورجاوند، همان‌جا، ص ۶۰۷. ۸- همان‌جا، ص ۶۰۷. ۹- کشاورز، علی‌اصغر، صد دروازه، ص ۱۱۵. ۱۰- همان‌جا، ص ۱۱۵ و ۱۱۹. ۱۱- همان‌جا، ص ۱۲۱-۱۲۴.
- ۱۲- همان‌جا، ص ۱۲۰-۱۲۱. ۱۳- دبیرخانه‌ی نظارت بر کانون‌های فرهنگی مساجد.
- ۱۴- همان‌جا. ۱۵- فیض، ۲۱۹، و نراقی، ۵۵. ۱۶- همان‌جا. ۱۷- مشکوتی، همان‌جا، ص ۶۳. ۱۸- بیهقی، صص ۴۹-۵۳. ۱۹- محمدی، ص ۱۲۳. ۲۰- بیهقی، صص ۵۲-۵۳. ۲۱- امین، علینقی، ۹۴۹-۹۵۰. ۲۲- اعتمادالسلطنه، ۲۰۵/۳. ۲۳- امین، حسن، ص ۸۳۷-۸۳۸. ۲۴- شریعتی مزینانی، ص ۱۶۱. ۲۵- امین، علینقی، ص ۹۰۵. ۲۶- محمدی، ص ۱۲۳. ۲۷- دبیرخانه‌ی نظارت بر کانون‌های فرهنگی مساجد.
- ۲۸- نراقی، همان‌جا، ص ۱۱. ۲۹- دبیرخانه‌ی نظارت بر کانون‌های فرهنگی مساجد. ۳۰- پوراحمد، ص ۸۳. ۳۱- مشکوتی، ص ۱۵۷. ۳۲- حاتمی، ص ۱۹۹. ۳۳- فیض، ص ۲۱۵-۲۱۷. ۳۴- دبیرخانه‌ی نظارت بر کانون‌های فرهنگی مساجد.